

Михальчук Б. С.,

доктор філософії у галузі права,

директор Навчально-наукового інституту права

Національного університету «Острозька академія»

МАЙБУТНЄ МІЖНАРОДНОГО ПРАВОСУДДЯ: УЧАСТЬ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК ЧИННИК ЛЕГІТИМНОСТІ

Міжнародне правосуддя сьогодні перебуває на етапі, результат якого визначить його подальшу траєкторію на десятиліття. Ми є свідками того, як навколо повномасштабної російської агресії проти України формується безпрецедентна за масштабом та комплексністю інституційна архітектура підзвітності.

Упродовж останніх років спостерігаємо за тим, як Міжнародний кримінальний суд видає шість ордерів на арешт, у рамках Ради Європи створюється Спеціальний трибунал щодо злочину агресії, Європейський суд з прав людини ухвалює одне зі значущих рішень у своїй історії, Міжнародний суд ООН розглядає безпрецедентну справу щодо зловживання Конвенцією про геноцид, а 35 держав підписали Конвенцію про створення Міжнародної комісії з розгляду претензій. На противагу цим фактам жоден із підозрюваних не затриманий, Сполучені Штати Америки запровадили санкції проти посадовців МКС, а Росія кодифікує невизнання міжнародних судових рішень на внутрішньому рівні.

Це есе пропонує погляд на ситуацію в Україні як на концентровану точку, в якій випробовується нова модель міжнародного правосуддя – модель, що поєднує множинність інституцій, різність юрисдикційних мандатів та безпосередню участь постраждалих. Аналіз цієї моделі дозволяє поставити

провідне питання: чи здатне міжнародне правосуддя виконувати свою функцію за відсутності ефективних механізмів примусового виконання, і яку роль у цьому процесі відіграє участь громадянського суспільства?

Інституційна архітектура у фрагментарному процесі оновлення міжнародного правосуддя. Неспровокована агресія Російської Федерації щодо України та безумовне порушення *jus cogens* активізувала формування багаторівневої системи міжнародного правосуддя. Чи не вперше в історії навколо одного збройного конфлікту одночасно діють щонайменше п'ять інституційних рівнів підзвітності, кожен із яких має власний юрисдикційний мандат і покриває різні категорії порушень.

Міжнародний кримінальний суд залишається центральним елементом системи міжнародної кримінальної юстиції щодо ситуації в Україні. Станом на 2026 рік Суд видав шість ордерів на арешт: у березні 2023 року безпосередньо щодо Путіна та Львової-Белової (незаконна депортація та переміщення дітей); у березні 2024 року щодо генералів Кобилаша та Соколова; у червні 2024 року щодо Шойгу та Герасимова (удари по цивільній енергоінфраструктурі).

Справедливо зазначити, що приклад із ратифікацією Римського статуту Україною тривалий час фіксував статус «на периферії» системи міжнародного правосуддя. Римський статут, підписаний у 2000 році, був ратифікований лише через двадцять чотири роки, уже в умовах повномасштабної війни. Показово, що вже у 2014 році, після анексії Криму та початку збройного конфлікту на Донбасі, Україна визнала юрисдикцію МКС через декларації за статтею 12(3) Римського статуту. Проте навіть ця обставина не прискорила ратифікацію, яка відбулася лише через дев'ять років після перших декларацій. Тому відкритим залишається питання «якбитології»: чи допомогла б послідовна та проактивна участь України у міжнародних судових інституціях до 2022 року суттєво посилити

правову позицію та прискорити процеси притягнення до відповідальності?

Принциповим зрушенням стало набуття Україною статусу повноправної держави-учасниці Римського статуту, що виводить державу від статусу об'єкта до його активного суб'єкта у міжнародному правосудді. Саме зараз Україна вперше бере участь у процесі висування кандидатів на посаду судді МКС, що є практичним втіленням нової ролі.

Спеціальний трибунал щодо злочину агресії. 25 червня 2025 року Президент Володимир Зеленський та Генеральний секретар Ради Європи Алан Берсе підписали Угоду про заснування Спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України. Це заповнює ключову юрисдикційну прогалину, адже МКС не може здійснювати юрисдикцію щодо злочину агресії стосовно громадян держав, які не є учасниками Римського статуту. Цей трибунал матиме мандат переслідувати вищих політичних та військових керівників за злочин агресії. Відтак, у січні 2026 року Рада Європи та ЄС підписали угоду про фінансування підготовчої команди для забезпечення інституційних, логістичних та організаційних основ Трибуналу, штаб-квартира якого розташовуватиметься у Гаазі.

Безумовно, такий крок можна вважати інституційною інновацією та важливим політико-правовим сигналом. Проте його інституційна конструкція містить суперечності. Злочин агресії за своєю природою є злочином посадових осіб/керівництва (leadership crime). Відповідно його суб'єктом є особа, яка здатна ефективно контролювати або спрямовувати політичні чи військові дії держави. Тим часом статут Трибуналу зберігає персональні імунітети для чинних глав держав, глав урядів та міністрів закордонних справ. Як наслідок, обвинувальний акт проти таких осіб не може бути затверджений суддею попереднього розгляду, а провадження зупиняється на час перебування особи на посаді. Тому маємо парадокс, коли суд, створений для притягнення посадових осіб, не може судити, поки вони при владі.

Попри зрозумілу логіку такого механізму в умовах неможливості *enforcement* уже доведених порушень, залишається сумнівним передбачений Статутом Трибуналу механізм судочинства *in absentia*. З досвіду Спеціального трибуналу для Лівану можна констатувати, що суди за відсутності обвинувачених сприймаються як такі, що мають недостатню легітимність, підривають довіру до авторитету суду та мають обмежений стримувальний ефект.

Окрім цього, легітимність Трибуналу обмежена і його власним інституційним походженням. На відміну від Міжнародних трибуналів для колишньої Югославії та Руанди, створених резолюціями Ради Безпеки ООН і обов'язкових для всіх 193 держав-членів, Спеціальний трибунал заснований двосторонньою угодою в рамках регіональної організації – Ради Європи. За відсутності широкої підтримки поза межами європейського та трансатлантичного простору він може сприйматися як інструмент одного геополітичного блоку, що послаблює його універсальну легітимність. Ці прецеденти водночас підтверджують і обмеження *ad hoc* трибуналів, і їхню здатність зафіксувати норму та створити історичний запис, що є важливим кроком для проактивної позиції на міжнародному рівні.

Європейський суд з прав людини. 9 липня 2025 року Велика Палата ЄСПЛ ухвалила рішення у справі «Україна та Нідерланди проти Росії» – рішення, яке Реєстратор Суду назвав одним із найбільш важливих в історії Суду. Суд визнав Росію відповідальною за систематичні порушення прав людини починаючи з 2014 року: за невибіркові військові атаки, позасудові страсти, тортури (зокрема зґвалтування як зброю війни), незаконні затримання, депортацію дітей, а також збиття рейсу МН17. ЄСПЛ зобов'язав Росію негайно звільнити всіх незаконно затриманих осіб та сприяти створенню механізму ідентифікації та возз'єднання депортованих дітей із родинами.

Рішення відкриває шлях до розгляду майже 10 000 індивідуальних заяв українців проти Росії, які очікували вирішення міждержавної справи. Суд свідомо відклав питання

«справедливої сатисфакції» за статтею 41 Конвенції, прив'язавши його до розвитку компенсаційних механізмів у рамках Ради Європи, що робить його правовою основою для обґрунтування компенсаційних вимог.

Міжнародний суд ООН. Раніше Україна подала позов, щоб спростувати безпідставні звинувачення у геноциді, які Росія використала як привід для агресії. У 2024 році МС ООН суттєво звузив юрисдикцію, залишивши лише вузьке декларативне питання про докази того, що Україна вчинила геноцид на Донбасі. У грудні 2025 року Росія подала вісім контрвимог, і МС ООН визнав ці контрвимоги прийнятними голосуванням 11:4. Цей випадок ілюструє обмежену спроможність МС ООН адекватно реагувати на ситуації, де одна зі сторін є очевидним порушником норм *jus cogens*.

Компенсаційний механізм Реєстр збитків, створений у рамках Ради Європи, вже отримав понад 130 000 заяв від постраждалих. У грудні 2025 року 35 держав та ЄС підписали Конвенцію про створення Міжнародної комісії з розгляду претензій. У лютому 2026 року створено підготовчий комітет Комісії, штаб-квартира якої також розташовуватиметься у Гаазі. Цей компенсаційний механізм є третім рівнем системи підзвітності після Спеціального трибуналу та Реєстру збитків і базується на фундаментальному принципі міжнародного права: держава, яка вчинила міжнародно-протиправне діяння, зобов'язана забезпечити повне відшкодування завданої шкоди.

Наразі близько 300 мільярдів доларів російських активів заморожено в країнах G7 та ЄС, проте їх правовий статус принципово відрізняється від ситуації наприклад з Іраком. Адже активи іммобілізовані, але не конфісковані, і залишаються формальною власністю центробанку Росії. Обраний компромісний шлях G7 надає можливість обслуговувати надану позику у 50 мільярдів доларів за рахунок прибутків від заморожених активів. Більш амбітний план Єврокомісії через репараційна позику на 90 мільярдів євро провалився

наприкінці 2025 року через спротив Бельгії, Франції та Італії. І власне, третій компонент українського компенсаційного механізму – компенсаційний фонд досі не створений. Без повної конфіскації або військової поразки агресора питання джерел компенсації залишається відкритим.

Попри те, що схарактеризована інституційна архітектура демонструє об'ємний масштаб, жоден із її рівнів вповні не забезпечує реальне притягнення до відповідальності (enforcement). Якщо інституції не можуть гарантувати enforcement, виникає закономірне питання: що підтримує легітимність цієї системи вже зараз?

Участь громадянського суспільства як чинник легітимності міжнародного правосуддя. На сьогодні доцільно пошукати відповідь в аналізі ролі громадянського суспільства, де громадські організації є активними безпосередніми учасниками процесів міжнародної підзвітності. Ситуація в Україні демонструє безпрецедентний рівень залучення громадянського суспільства до міжнародного правосуддя.

Українські правозахисні організації такі, як Центр громадянських свобод, Truth Hounds, «ЮрФем», «Медійна ініціатива за права людини», «ЗМІН», Crimea SOS та інші документують воєнні злочини ще з 2014 року. Результатом діяльності цих організацій стали зібрані свідчення постраждалих, подальша передача матеріалів Прокурору МКС та національним органам. Інституційне визнання цієї ролі є показовим. У 2022 році за координації Eurojust створено Спільну слідчу групу (JIT), до якої увійшли Україна та шість держав членів ЄС, а також Офіс Прокурора МКС. Вперше в історії МКС долучився до спільної слідчої групи Eurojust. Як визнання того, що докази, зібрані громадянським суспільством, можуть бути допустимими у суді, Eurojust та Офіс Генерального прокурора України спільно розробили практичні настанови для неурядових організацій щодо документування та збереження інформації про міжнародні злочини.

Окремим виміром «participatory justice» є Реєстр збитків. Понад 130 000 заяв є не лише доказовою базою для компенсаційного механізму, а й інструментом участі постраждалих у формуванні правової відповіді на агресію. Кожна заява є актом залучення конкретної людини до міжнародного правового процесу, який перетворює абстрактну концепцію підзвітності на індивідуальний досвід. Дослідники Peace Research Institute Oslo (PRIO) характеризують цей процес як «демократизацію» документування міжнародних злочинів, що стала можливою завдяки цифровим технологіям та відкритим джерелам інформації.

Офіс Генерального прокурора України створив спеціальну платформу, через яку громадяни можуть самостійно реєструвати та документувати воєнні злочини. Окрім документування, принципово важливим є визнання права постраждалих на безпосередню участь у судових процесах. Римський статут гарантує жертвам право брати участь у провадженнях МКС та подавати заяви на відшкодування. Секція участі жертв та репарацій МКС уже зараз інформує українських постраждалих про можливості участі в кримінальних провадженнях. Міжнародний центр транзитивної юстиції (ICTJ) наводить як приклад досвід, який засвідчили жертви конфлікту в Сьєрра-Леоне, де багато хто з тих, хто давав свідчення перед Спеціальним судом, повідомляв про суттєві психосоціальні переваги участі.

Водночас модель «participatory justice» має свої обмеження та ризики. По-перше, існує розрив між кількістю задокументованих злочинів та спроможністю судових інституцій їх опрацювати. По-друге, географічна відстань між постраджалими в Україні та судовими інституціями в Гаазі створює бар'єри для реальної участі. По-третє, міжнародні правозахисні організації, зокрема Amnesty International та FIDH, критикували недостатню прозорість при створенні Спеціального трибуналу, зокрема, що проєкт його статуту не був оприлюднений до підписання, що обмежило можливості громадянського суспільства впливати на його зміст. Ці виклики

не знецінюють саму модель, але засвідчують, що «participatory justice» потребує не лише декларацій, а й системних інституційних гарантій доступу.

Ця модель залучення перегукується з ширшим теоретичним дискурсом про учасницьку демократію, де участь громадян розглядається як наскрізний інтегральний елемент легітимності владних рішень. Якщо на рівні територіальних громад форми громадської участі легітимізують рішення місцевого самоврядування, то на міжнародному рівні участь постраждалих та організацій громадянського суспільства стає чинником, що підтримує легітимність правосуддя навіть за відсутності примусового виконання. Безпосередня участь не замінює enforcement, але створює суспільний запит, доказову базу та історичну «нотатку», яка зберігатиме своє значення незалежно від строків реалізації судових рішень.

Таким чином, ситуація в Україні формує оптику для розгляду нової моделі міжнародного правосуддя, яку характеризують три риси: інституційна комплементарність, системна нездатність забезпечити enforcement у реальному часі та безпрецедентний рівень залучення громадянського суспільства.

Сучасна система міжнародного правосуддя не здатна гарантувати невідворотності покарання. Це констатація, підтверджена кожним із розглянутих інституційних рівнів. Проте відсутність ефективної альтернативи, фрагментарні зміни в інституційній спроможності дають підстави вважати, що міжнародне правосуддя – це стратегія тривалої дії, в якій формування норми передує її примусовому виконанню.

Водночас історичний досвід дає позитивні надії: безкарність у міжнародному праві не буває вічною, а та інституційна архітектура, яка виникає сьогодні, закладає підґрунтя для притягнення до відповідальності, навіть якщо воно відбудеться через роки чи десятиліття. Саме в цьому контексті участь громадянського суспільства набуває особливого значення. Якщо enforcement залежить від геополітичних зрушень, які неможливо передбачити, то документування злочинів, формування

доказової бази та залучення постраждалих є тим, що відбувається зараз і що визначить якість правосуддя, коли воно стане можливим. Тож саме безпрецедентний рівень залучення громадянського суспільства до ситуації в Україні дає підстави вважати, що цього разу стратегія тривалої дії має більше шансів на реалізацію, ніж будь-коли раніше.

Список використаних джерел:

1. ICC, Situation in Ukraine. Warrants of arrest. 2023–2024. URL: <https://www.icc-cpi.int/situations/ukraine>
2. ECHR, Grand Chamber Judgment, Ukraine and the Netherlands v. Russia. 9 July 2025. URL: <https://www.echr.coe.int/w/grand-chamber-judgment-in-an-inter-state-case-1>
3. ICJ, Order on Counter-Claims, Ukraine v. Russian Federation. 5 December 2025. URL: <https://icj-web.lemman.un-icc.cloud/sites/default/files/case-related/182/182-20251205-ord-01-00-en.pdf>
4. Agreement between the Council of Europe and Ukraine on the Establishment of the Special Tribunal for the Crime of Aggression against Ukraine. 25 June 2025. URL: <https://www.coe.int/en/web/special-tribunal-ukraine>
5. Convention establishing an International Claims Commission for Ukraine. 16 December 2025. URL: <https://www.coe.int/en/web/portal/-/unprecedented-support-for-new-convention-launching-an-international-claims-commission>
6. Executive Order 14203, «Imposing Sanctions on the International Criminal Court». 6 February 2025. URL: <https://www.hrw.org/news/2025/02/07/us-trump-authorizes-international-criminal-court-sanctions>
7. Building a Special Tribunal for the Crime of Aggression against Ukraine. EJIL:Talk!. July 2025. URL: <https://www.ejiltalk.org/building-a-special-tribunal-for-the-crime-of-aggression-against-ukraine/>
8. A Special Tribunal for the Crime of Aggression Against Ukraine: Origins, Debates, and Implications. *Yale Journal of International Law*. February 2026. URL: <https://yjil.yale.edu/posts/2026-02-07-a-special-tribunal-for-the-crime-of-aggression-against-ukraine-origins-debates-and>

9. Civil Society Participation in International Criminal Justice. PRIO. October 2024. URL: <https://www.prio.org/blogs/1149>

10. Documenting Conflict-related Crimes in Ukraine: Civil Society Innovations. *Journal of International Criminal Justice*. 2025. URL: <https://academic.oup.com/jicj/article/23/3-4/523/8211218>

11. Eurojust and ICC Prosecutor – practical guidelines for documenting international crimes. September 2022. URL: <https://www.eurojust.europa.eu/news/eurojust-and-icc-prosecutor-launch-practical-guidelines-documenting-and-preserving-information>

12. Ukraine: Establishment of the special tribunal must ensure victims-centered justice. Amnesty International / FIDH. May 2025. URL: <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2025/05/ukraine-establishment-of-the-special-tribunal-for-the-crime-of-aggression-must-ensure-victims-centered-justice/>

13. Register of Damage for Ukraine. URL: <https://www.rd4u.coe.int/en/>

14. Warcrimes.gov.ua – платформа Офісу Генерального прокурора України. URL: <https://warcrimes.gov.ua/>